

Kinek a személyes története?

Rainer M. János: Jelentések hálójában.

Antall József és az állambiztonság emberei 1957–1989.

1956-os Intézet, Budapest, 2008. 295 oldal.

„Még mindig nagy nehézségekbe ütközik, hogy valaki saját vagy mások személyes történetét az állambiztonsági szervezet dossziéiból megalkossa. A szereplők egy része nem ismerhető meg. A jelen munka ennek ellenére kísérletet tesz rá.” (21.) Rainer M. János munkája személyes történetet kíván rekonstruálni, méghozzá a rendszerváltás utáni első miniszterelnöknek, Antall Józsefnek a Kádár-korszak alatti történetét. A munka alapját azok a titkosszolgálati iratok alkotják, amelyeket az állambiztonsági szolgálat (a továbbiakban: ÁB) idősebb vagy ifjabb Antall Józsefről keletkeztetett, vagy amelyek ugyan nem őrölköznek elsősorban, azonban az ÁB nyilvántartásában Antallékhöz kapcsolódóan is szerepeltek. Összesen harminc hálózati személy négyszáznyolcvan jelentéséről van szó, ezek ma az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában találhatóak. Többségük két ügynöktől, ifj. Antall két közeli ismerősétől/barátjától származik. A könyv három tematikus részre oszlik: az első fejezet a szervezet Antallékkal kapcsolatos politikáját ismerteti az ötvenes évektől a nyolcvanas évekig, a másodikban a hálózat embereinek történetéről olvashatunk, a harmadik rész pedig a jelentések alapján megkísérli megrajzolni a tanár-történész-intézményvezető gondolkodásmódjának, életstratégiájának főbb kontúrjait.

Az ÁB-iratok kapcsán megkerülhetetlen az a kérdés, hogy vajon történeti forrásként kezelve mire alkalmasak ezek a szövegek? A megfigyelt mindennapjairól szerezhető így sok-sok apró információ? Egy kor életmódjának és mentalitásának lenyomatait olvashatjuk a papírokon? Vagy: egy hosszú időtartamra nyúló esettanulmány segítségével bepillantást nyerhetünk a diktatúra titkosszolgálatának mindennapi működésébe? Esetleg arról van szó, hogy megfigyelt és megfigyelő (szinte) kibogozhatatlan kapcsolatát kutatjuk? Elképzeljük a beszerzés, az éjszakába nyúló baráti beszélgetések és az erről szóló ügynöki jelentésírás drámaírt, miközben pszichologizáló magyarázatot keresünk az „ügynök és barát” képlet megoldására? Rainer láthatóan szintén birkózott a kérdéssel. Az eredeti elképzelés szerint az iratok betekintést nyújthatnak abba a keresztény középosztálybeli miliőbe, amelyet az Antall-család történelmével, életmódjával, stílusával még a Kádár-rendszer évtizedeiben is többé-kevésbé megtestesített (21–22.). A kutatás során azonban világossá vált, hogy bár az iratanyag e társadalomtörténeti jelenség megvilágítására nem alkalmas, vannak más típusú hozadécai: egyfelől biográfiai szempontból bepillantást enged abba, miként rendezkedett be személyesen ifj. Antall József a Kádár-rendszer díszletei közé, másfelől – és talán

ez az igazán jelentős újdonsága a kötetnek – egy esettanulmányon keresztül fény vetül „az ügynök életére” és „a szervek” mindennapi működésére. A lépték szűkítése a választott elemzési módszert is meghatározta. Rainer a mikrotörténelem módszertanával igyekszik felvázolni az Antall körüli több évtizedes ÁB-sztorit és a főszereplő személyes, elsősorban gondolati fejlődéstörténetét.

A két Antall megfigyelési történetének kezdete az ötvenes évekre tehető, ekkor került id. Antall József a szervek látókörébe. A történet (jelenlegi) végpontját azok a napi operatív információs jelentések (NOIJ) jelentik, amelyek a nyolcvanas évek végéről kivonatolt formában tartalmazzák az ifj. Antallról szóló jelentéseket. A két időpont között Rainer felvázolja apa és fia személyes történetét az ötvenes évektől és az apa országgyűlési képviselőségétől (1949–1953) kezdve a fiatal tanárnak a forradalomban játszott szerepén és a különböző értelmiségi munkahelyeken át a nyolcvanas évek kivárára épülő beállítódásáig. A történetek főbb vonalaikban ismerősek: több életrajz, interjúkötet foglalkozott a néhai miniszterelnök sorsával és rajta keresztül az Antall-család történetével.¹ Az Antallról szóló irodalom itt elsősorban azáltal gazdagodik, hogy képet kapunk az 1956-ot követő titkos adatgyűjtésről, ifj. Antall őrizetbe vételének állambiztonsági háttéreményeiről és a családra gyakorolt presszióról, melyek nagyjából megfelelnek azoknak az elbeszéléseknek, amelyek a rendszerváltás után születtek, azonban mindehhez érdekes adalékokkal szolgálnak. Különleges lehetett például id. Antall kihallgatása 1957-ben, amely egy esetleges beszerzés egyik lépése volt. A beszerzés meghiúsult, azonban a jelentésekből – Rainer interpretációján keresztül – kiolvasható a régivágású kigazda politikus hatása Bodrogi Lászlóra, az állambiztonság fiatal őrnagyára. „A kádernek imponált az úriember, a polgár, a kihallgatónak a nehezen megfogható ellenfél, az operatív tisztnek a reménybeli kvalifikált hálózati személy.” (49.)

A legtöbb jelentés 1956 és 1959 között keletkezett, ekkor dolgozott az ÁB a legaktívabban. Az intenzív titkosszolgálati munka „eredményeképpen” bepillantathatunk azokba a különféle stratégiákba, melyek mentén sok volt kigazda politikus egyfajta sajátos párbeszédet folytatott a megszilárduló Kádár-rendszerrel. És itt nem csupán arról van szó, hogy a legalitás és illegálitás határán működő párt (formálisan nem tiltották be) központjaként funkcionáló Károlyi Mihály utcai Antall-lakásban hemzsegték a kigazda ügynökök, hanem arról is, ahogyan ezek a korábban pozícióban lévő politikusok az intranzigens ellenállás és a politikai társutasság között próbálták saját szerepeiket megtalálni.² A későbbi részekben részletesen is elemzett néhány ügynök személyes története tragikus és lehangoló: valaha szebb napokat látott középosztálybeli (úri)emberek vergődnek saját politikai vágyképeik és az szervek ragadós csápjai között...

¹ Rainer itt elsősorban Debreczeni József és Révész Sándor alapos, de egymástól eltérő nézőpontból íródott munkáit használta. Debreczeni József: *A miniszterelnök. Antall József és a rendszerváltás*. Budapest, 1998, illetve Révész Sándor: *Antall József távolról 1932–1993*. Budapest, 1995.

² Ide értve azt is, ahogyan az említett ügynökök hálózati jelentéseikben akár saját véleményüket, kibontakozási javaslataikat is közvetítették a hatalom felé.

Az említett mozgástér két pontja között helyezkedett el a két Antall is, a tisztes távolság de a beszélő viszony megtartásával. Az idősebb megengedőbb, rugalmasabb álláspontot elfoglalva, az ifjabb keményebb, ellenállóbb hozzáállással. Mit tudnánk minderről a jelentések nélkül? Kizárólag a visszaemlékezések megszépítő, kihagyó, színező képét láthatnánk. Ehhez képest e források jelentős hozadéka, hogy, kritikusan kezelve, a berendezkedő Kádár-rendszer társadalmi recepciójáról mutat kis epizódokat. Legalább ennyire szól azonban a kora Kádár-kor titkosszolgálatának változó szerepeiről, törekvéseiről, ellenőrzési mechanizmusairól. Arról a titkos szervezetről, amely a kemény ötvenes évek levegőjét befőttesüveggént őrizte, s amely ennél fogva maga is meccseket vívott a politikai vezetés enyhülő irányvonalával. Ezeket a jelentéseket ugyanis a hatvanas évektől szinte alig használták fel, funkciójuk „csupán” a teljes, lehetőleg mindenre kiterjedő kontroll megteremtése volt. Mindenről tudni, mindenkiről minden információt megszerezni, de kifelé láthatatlannak maradni – a szerző egy féligáterestő hártárhoz hasonlítja az ÁB besúgóhálózatát: az információt beengedi, beszívja, kifelé azonban zárt. Az esettanulmány nyomozástörténeti fejezete megmutatja, milyen mélyen képes behatolni egy totális diktatúra titkosszolgálatára az emberek hétköznapijaiba.

Rainer M. János könyvének talán legmeggrázóbb része a hálózati személyekkel foglalkozó fejezet. Ifj. Antall (az *Árvai* fedőnevű célszemély) gyanakodott környezetére, tudta, hogy megfigyelik. Elsősorban az ÁB szakértelmét jellemzi, hogy sem 17 éves tanítványa, sem Toldy-s kollégája, sem évtizedes jóbarátja, Kiss György sem bukott le („dekonspirálódott”). A könyvből a beszerzés „makroszintjéről” is sok megtudható: erről szólnak azok a kiadványok, amelyek az állambiztonsági tisztek képzését szolgálták, s amelyek a kriminalisztika és a pszichológia eszközeivel elemzik a beszerzés folyamatát. Feltehetőleg a rendszerváltás körüli iratmegsemmisítéseknek köszönhetően ugyanakkor nem maradtak fenn – legalábbis a téma merítésében – a beszerzés körülményeit tartalmazó B-dossziék. Az ügynökök személyes történetének „mikroszintje” tehát éppen az egyik kulcsmozzanatnál hiányos. Rainer M. ennek ellenére érzékenyen elemzi a hálózati személyek életútjait, lehetséges motivációit, az ifj. Antallal való személyes viszonyukat. Az élénk tárulók kép itt is sötét: hasadt személyiségek és kisszerű játszmák szegélyezik, pontosabban építik fel Antall állambiztonsági karakterét. A szerző a szövegben vizuálisan érzékelteti a valós és a hálózati identitás kettéválását, például: „*Kátai* Antall árnyékában ballagott egészen 1989-ig” (156.). Helyenként egy mondaton belül: „*Erdősi* valószínűleg [önmagára, azaz] Kálmán Szilviusz Györgyre gondolt...” (99.).

A könyv és az egész történet egyik csúcspontja az a titkosszolgálati háromszög, amelynek szereplői Antall mellett a kolléga, Mikus Gyula (*Egri*), illetve a gyerekkori jóbarát, Kiss György (*Kátai*). Utóbbi beszerzéséről kivételesen több tudható, mert abban aktív részt vállalt Egri, aki azután – az ÁB módszereire jellemző módon – ügynöktársát is figyelte. Mindketten elsősorban Antallról tudósítanak, de jelentéseik legalább ennyire szólnak öröklük, vagy inkább az

Antallal való személyes viszonyról. Mikus Antall irányába érzett csodálatáról és gyűlöletéről, *Kátai* hasonlóan ambivalens érzéseiről, vagy egyik kifakadásáról, amelyben nagyképűnek és egoistának nevezi Antallt nem éppen veszélytelen kontextusban (231.). És itt érkezik a sárgult dokumentumok tanulmányozója ahhoz a ponthoz, ahol eszközei elfogynak: maradna a sarlatán pszichologizálás. Rainer nem esik abba a hibába, hogy az ügynöki lélek megfejtőjeként tetszelegjen, ezt egyébként a hiányos dossziék sem teszik lehetővé.³ Ítéletek helyett szempontokat ad, kijelentések helyett kérdéseket vet föl. Nem bújik ugyanakkor a „hüvös objektivitás” álarca mögé, és nem rejti véka alá azt sem, hogy találkozott ebben a történetben is olyanokkal, akik nemet mondtak a titkosszolgálatnak.⁴

A könyv harmadik fejezete két kérdésre keres választ. Hogyan viszonyult Antall a Kádár-féle szocializmushoz, illetve hogyan viszonyult Kádár János *rendszeréhez*. A cím is erre a kettősségre utal („Antall József a (Kádár-) rendszerben”): mi tudható meg Antall politikai eszmerendszeréről, és hogyan mozog a hálózat pókhálójában? Személyes és egyéb visszaemlékezések alapján tudható, és ezt a kötet szerzője által elemzett dokumentumok is megerősítik, hogy Antall 15–16 éves kora óta politikai szerepre készült. Miután a szocialista Magyarországon erre nem volt lehetősége, politikai ambícióit intézményvezetőként és barátaival folytatott politikai társasjátékok keretében élte ki. Fontos volt számára a karrier, az érvényesülés, „ha miniszteriális tisztviselőként, közíróként, képviselőként nem – akkor ott, ahol lehet: tanárként, könyvtárosként, levéltárosként.” (266.) Érvényesülés, de a személyiség autonómiájának megőrzése, a barátokkal folytatott virtuális politikai társasjáték akár egy esetleges rendszerváltás utánra gondolva, akár az Antall-család közszolgálati éthosának jegyében. Ebbe a szerepfelfogásba illeszkedik, hogy a korai évek konfliktusos ellenállása (a Toldy-s éveket és az érettségi botrányt az „Osztályterem a fronton” című fejezet foglalja össze) helyett Antall később oktatási reformtervekkel fordult az MSZMP KB-hoz. Egy panaszoló beadványában arról írt: „a magam kis területén megteszem a kötelességemet, amivel külföldön elismerést szerzek Magyarországnak, itthon pedig magam is teszek egy téglát a magyar művelődésügy épületéhez”.⁵ És persze ide tartozik az a passzivitás is, amivel Antall egészen 1988-ig szemléli nem csak a demokratikus ellenzék akkor már évtizedes tevékenységét, hanem az őhozá nyilvánvalóan közelebb álló népiek szervezkedését is. Rainer Antall József példáján illusztrálva „fenntartásokon alapuló együttélésnek” nevezi a rendszerrel hallgatólagosan együttműködő szakértelmiségi *modus vivendijét*: egészen addig, amíg politikai ellenvéleményét magánbeszélgetésekre tartogatja, a rendszer nem hátráltatja szakmai előmenetelét, sőt, profitál is belőle. Az egykoron zaklatott alany

³ *Kátaitól* például 100 jelentés maradt fenn, de tudható, hogy ennél többet írt.

⁴ „[A személyes történelem] egyszerre ragadja meg a szervezetet, az áldozatot, a kollaborációt, az erkölcsi eróziót – és semmi sem kötelezi arra, hogy mindezt a hüvös objektivitás alapján tegye.” (21.)

⁵ Figyelemre méltó a levél címzése: „Országgyűlési képviselő úr” (Kádár János), „Miniszterelnök úr” (Fock Jenő), „Miniszter Úr” (Benkei András). A levelet 1968 elején küldte Antall.

pedig sajátos dialógust folytat a hatalommal: nem csak tárgyalófélnek tekinti, de felajánlja neki szolgálatait, múltbéli érdemeire hivatkozik. Ez a fajta együttélés mind Antall, mind a kádári politika számára előnyös társulási formának bizonyult, s egyszerre mutatja Antall „kádárizálódásának” tüneteit, és az ÁB hetvenes évektől fokozatosan bekövetkező szerepváltozását.⁶

Ez lenne tehát a kép, amely a szerző tolmácsolásában jelentős mozaikkoc-kákkal színezi Antall és a kádárizmus viszonyát. Nem Rainer hibájaként, hanem a forrásoknak róható fel, ha az olvasónak kételyei, esetleg hiányérzete van. Az ügynöki jelentések nem hazudtak, nem akarták, de talán nem is tudták volna megmásítani tárgyuk világnézetét. De vajon a jelentésekben olvasható mondatok tényleg Antall mondatai, gondolatai? A későbbi miniszterelnök életének a köz számára ismeretlen évtizedei a rendszerváltás és főként Antall halála után kerültek az érdeklődés homlokterébe. A memoár és az életrajz tehát többszörösen is torzíthat: forrása döntően az emlékezet, amelyre hat a rendszerváltás és a miniszterelnök korai halála. Az Antallról szóló ÁB-iratok *mindezek ellenére* hitelesnek tűnnek: megegyezik a kép például abban, hogy az 1990 után született művekből egy olyan fiatal férfi képe bontakozik ki, aki már kamasz kora óta közéleti szerepre készült, aki stílusával, tudásával tekintélyt (és gyakran feszültséget) teremtett maga körül, és aki minden társaságban központi helyet foglalt el.

A titkosszolgálati iratokkal kapcsolatos dilemma ugyanakkor megmarad az olyan esetekben, ahol nincsenek kontrollként alkalmazható más források. Ahol az ÁB-iratok segítségével próbálják megalkotni az egykori célszemély profilját. A magyar rock és az állambiztonság viszonyát monografikus jelleggel feldolgozó Szőnyi Tamás az egykori tartótisztekhez hasonlóan érezte magát, amikor a jelentések mozaikjaiból egykori hangulatokat, véleményeket, konfliktusokat próbált rekonstruálni.⁷ A kérdés tehát az: mennyiben hitelesek e hétköznapi drámák papíralapú lenyomatai történeti, vagy éppen mikrotörténeti forrásként? Ki beszél ezeken a lapokon? Az *Árvai* fedőnevű célszemély? Vagy ifj. Antall József? Vagy Kiss György? Esetleg *Kátai*? Netalán Kállai Lili, az ügynök egyik tartótisztje? Kinek a hangját halljuk?⁸ Talán segítette volna az olvasói értelmezést és a szövegek többszólamúságának kibontását, ha Rainer hosszabban és esetleg tipográfiailag is elkülönítve idézi a jelentéseket.

⁶ „Én most alámerülök, és kibekkelem őket” – mondta állítólag Antall Fehér Ferencnek a hatvanas évek elején, a miniszterelnök Antall ezt a formát mindenestre tagadta. Erről lásd Debreczeni József: *A miniszterelnök. Antall József és a rendszerváltás*. Budapest, 1998, 36–40; Révész Sándor: *Antall József távolról 1932–1993*. Budapest, 1995, 27.

⁷ Szőnyi Tamás: *Nyilván tartottak: Titkos szolgák a magyar rock körül 1960–1990*. Budapest, 2005. 29.

⁸ Hasonló dilemmákra hívta fel a figyelmet az amerikai irodalmár, Philippe Carrard az egyik emblemikus mikrotörténeti mű, Le Roy Ladurie Montaignou-ja kapcsán. Az alapvető kérdés itt is az, hogy az elnyomógépezet által keletkeztetett iratok (az inkvizitori jegyzőkönyvek) mennyiben alkalmasak arra, hogy az abban szereplőkről és környezetükről információkat szerezzünk. Philippe Carrard: *French Historical Discourse from Braudel to Chartier*. London, 1992. 127–129.

Az állambiztonsági szolgálatok iratanyagának felhasználhatósága korlátozott. Ezek a dokumentumok óvatosan kezelve mentalitásról és a mindennapi életről is tudósítanak, de elsősorban és jellemzően ügynökökről és ügynöki létről, titkosszolgálati szövegalkotásról és állambiztonsági rendszerről, és elképesztő családi-baráti történetekről, drámákról szólnak. Rainer M. János könyve alapos, izgalmas és érzékenyen kísérlet arra, hogy életre keltse a kádári állambiztonság dossziéiban irattározott személyes drámákat.

Liska Márton